

Населення Острога в кінці XVII ст.

При дослідженні розвитку міст одним із найважливіших аспектів є вивчення населення. Постає завдання визначення чисельності міщан та зміни кількості жителів на протязі певного відрізка часу, а також з'ясування національного складу та соціальної структури населення тощо. Вирішення цих питань є неможливим без залучення широкого кола джерел, особливо описово-статистичного характеру. Населення Острога у значній мірі є вивченим для першої половини XVII ст., у час, коли місто досягло значного соціально-економічного розвитку. Проте, все ще залишається багато «білих плям» для пізніших періодів, зокрема, й кінця XVII ст.

Вивчення населення Острога у кінці XVII ст. стає можливим за рахунок використання інвентарних описів, що уклалися власниками Острожчини у той час. До нашого часу збереглися описи Острозької волості 1687 [12] та 1690 [12] рр., а також ще один інвентар, точний час укладання якого, на жаль, не вдається встановити [16]. Цей документ вперше виявив М.П. Ковальський [9]. Здійснивши порівняння його змісту з текстом вже датованого острозького інвентаря 1708 р. [8], він висловив припущення, що нововиявлений документ, найбільш очевидно, був укладений наприкінці XVII ст.

У досліджуваній період місто Острог та Острозька волость залишались розділеними (як наслідок поділу між нащадками кн. Василя-Костянтина Острозького у 1603 р. та утворення так званої Острозької ординації 1609 р.). Що стосується ординатської частини, то після острозьких ординатів Владислава-Домініка та його сина Олександра чоловіча лінія кн. Заславських у 1673 р. перервалася. Знову постало питання про чергового ордината. Найперше успадкувала її рідна сестра померлого кн. Олександра Заславського – Теофілія-Людвіка Любомирська (померла у 1709 р.) [13, 18]. Вона була двічі одружена. Спершу із Дмитрієм Вишневецьким (помер у 1682 р.), белзьким воєводою, гетьманом великим коронним. Після смерті чоловіка, Теофілія вдруге одружилась із Юзефом-Каролем Любомирським (помер у 1702 р.), великим коронним маршалком. Після смерті Теофілії ординатські володіння отримав її син Олександр-Домінік Любомирський, староста сандомирський [15, арк. 73].

Іншу частина міста та волості (що колись складала власність Олександра Острозького) після смерті бездітної Анни-Алоїзи Ходкевич (померла у 1654 р.) отримали у власність нащадки її покійної рідної сестри Катерини Замойської (померла у 1642 р.) – син Ян й дочки Гризельда-Констанція та Йоанна-Барбара. Після смерті Яна Замойського (помер у 1665 р.) і

подружжя його сестри Йоанни-Барбари та Олександра Конєцпольських володіння, очевидно, успадкував син названого вище подружжя – Станіслав Конєцпольський, краківський каштелян. Не маючи спадкоємця, Станіслав у 1682 р. відписав величезні маєтки, серед яких і належну йому частину Острожчини, своєму дядькові – белзькому воєводі Яну-Олександру Конєцпольському [18, 371]. Проте, Я.-О. Конєцпольський не довго володів волость і 8 липня 1690 р. продав її великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському. Після смерті С.-Я. Яблоновського у 1702 р. успадкував володіння його старший син Ян-Станіслав, воєвода руський [11, арк. 1].

Варто також відзначити, що згадувані вище інвентарі 1687 та 1690 рр. є описами не цілої Острозької волості, а лише тієї частини, яка належала на той час Яну-Олександру Конєцпольському. За структурою ці документи містять опис острозького замку, повуличний опис частини Острога та Нового міста, а також зазначаються села, що належали до цієї частини волості. Інший інвентар, що умовно датується кінцем XVII ст. є описом другої частини Острожчини, так званої ординатської частини. В документі також представлено повуличний опис міста (на жаль, початок інвентаря відсутній) та детально описані повинності острозьких міщан.

У другій половині XVII ст. розвиток Острога та Волині в цілому проходив у вкрай важких умовах. Одним із найбільших наслідків козацько-польського протистояння під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького була досить складна демографічна ситуація. Через територію Волині проходили війська воюючих сторін, що розоряло місцеве населення. Шляхта Волинського воєводства, зібравшись на сеймик у 1653 р., оголосила про значне спустошення регіону. У рішеннях сеймику зазначалось, що більшість маєтків були повністю зруйновані [2, 15]. Жахливий вплив воєнних дій на демографічний стан українських земель і на становище цивільного населення констатував М. Владимирський-Буданов [7, 2]. На підставі присяжних свідчень (присяги отаманів сільських та міських поселень) дослідник зображує динаміку скорочення кількості населення. Наприклад, якщо в місті Острозі у 1648 р. було 1659 димів (житлових будинків), то у 1650 – 1097, 1653 – 246, а у 1655 р. – лише 205 [7, 5].

Також одним із яскравих прикладів значного запустіння міста Острога є «Перепис поселень і димів Волинського воєводства при зборі подимного від 7 червня 1662 р.» [1, 120-121]. У документі зазначено, що в «половині Старого і Нового міста, а також на передмісті Каролін» (власність сандомирсько воєводи Яна Замойського) було лише 29 димів. Ці дані можуть бути заниженими. Можливо, під димом у даному випадку розумівся не один міський будинок, а декілька, з яких сплачувався податок. Варто

враховувати й той момент, що власники маєтків намагалися приховати справжню кількість мешканців у своїх володіннях і досить часто применшували реальні показники з метою привласнення для себе якнайбільшого прибутку.

Інформативні можливості інвентарних описів кінця XVII ст. дають підстави стверджувати, що демографічна ситуація в Острозі у досліджуваній період суттєво покращилась в порівнянні із серединою XVII ст. На 1687 р. в частині міста Острога було 390 осілих будинків (з них 261 у Старому місті та 129 у Новому), крім того є вказівка на 40 коморників [12, арк. 1-7, 9зв.-11зв.]. Інвентар 1690 р. вказує на дещо меншу кількість осілих будинків – 374 (Старе місто – 247, Нове – 127), а також 47 коморників [12, арк. 45-47]. В ординатській частині Острога у досліджуваній період було 190 будинків та 42 пустих пляци (місце під забудову). Крім того, є вказівка на 15 домів, що знаходились під «протекцією» острозького ксьондза [16, к. 584-591]. Таким чином, на кінець XVII ст. в Острозі було приблизно 580 осілих будинків.

Доцільно буде простежити розселення острожан по окремих міських вулицях. У частині Я.-О. Конецпольського на 1687 р. в місті зазначається: 14 ринкових будинків [12, арк. 2], вулиці «Рибна» – 6 буд. [12, арк. 2зв.], «під муром від Дубна» – 14 буд. та 3 пусті пляци [12, арк. 2зв.], «Мостова» – 8 буд. [12, арк. 3], «Мокрої Волі» – 130 буд. та 1 пустий пляц [12, арк. 3-5], «Гарбарська» – 38 буд. [12, арк. 5-5зв.], «Каролінська» – 51 буд. [12, арк. 5зв.-6]. У Новому місті вказуються наступні топоніми: «вулиця від млинів» – 27 буд. [12, арк. 9зв.], «вулиця навпроти дзвіниці» – 40 буд. [12, арк. 10-10зв.], «вулиця Третя» – 25 буд. [12, арк. 10зв.-11], «вулиця Четверта» – 37 буд. [12, арк. 11-11зв.]. В ординатській частині Острога зазначені в ринку 3 буд. [16, к. 584], на «підзамчі» – 10 буд. [16, к. 587], на вулицях: «Зарванська» – 6 осілих буд., 5 пустих пляців [16, к. 584], «Татарська з хижниками за брамою» – 34 буд., 17 пустих пляців [16, к. 585], «Гарбарська» – 23 буд., 7 пустих пляців [16, к. 586-587], «Жидівська» – 71 буд. та 2 пусті пляци [16, к. 589-591].

Знаючи кількість димів, можна визначити і кількість населення міста в цілому. Але постає питання, який потрібно застосовувати коефіцієнт середньої залюдненості диму (будинку). О. Баранович за мінімальне пересічне число членів родини приймав 6 осіб, мотивуючи це тим, що при меншій кількості важко було б сподіватися на зростання населення [3, 133]. О. Компан також вважала число родини в 6 осіб цілком прийнятним [10, 55]. Таким чином, застосувавши коефіцієнт заселення одного будинку у 6 чоловік, отримуємо на кінець XVII ст. в Острозі близько 3500 жителів.

Враховуючи статистичні дані, можна прослідкувати динаміку зміни

чисельності населення Острога протягом XVII-XVIII ст. Це стає можливим за рахунок вивчення зміни забудови міста у зазначений хронологічний період, враховуючи при цьому, відповідно, середній коефіцієнт заселення одного будинку. Так, на 1603 р. в Острозі та на передмістях було приблизно 940 будинків [6, 11]; на 1620-1621 рр. – приблизно 1100 [6, 11]; на середину XVII ст. (а саме, 1648 р.) – 1659 [7, 5; 3, 135]; на кінець XVII ст. – приблизно 580 будинків. На першу чверть XVIII ст. в ординатській частині було 214 будинків [5, 345]. На жаль, немає відомостей у цей період про іншу половину міста, але можна припустити, що кількість будинків, враховуючи умови розвитку Острозької волості, була принаймні не меншою як в кінці XVII ст. На 1687 р. тут нараховувалось 390 будинків. Таким чином, в сумі отримаємо приблизно 603 будинки (отримані дані є лише наближеними!). Дослідник історії Польщі Т. Корзон для другої половини XVIII ст., зокрема на 1788 р., нараховує в місті 765 димів і 4600 жителів [17, 274-275].

Таблиця 1.

Зміни кількості будинків та чисельності населення міста Острога у XVII-XVIII ст.

	1603 р.	1620-1621 рр.	1648 р.	Кінець XVII ст.	Перша чверть XVIII ст.	1788 р.
будинки	940	1100	1659	580	604	765
жителі	5640	6600	9954	3480	3624	4600

Національний склад населення Острога, як і інших міст Волині, у досліджуваний період не був однорідним. Поряд з українцями у містах проживало чимало іноземців, які, як правило, відокремлювались від решти міщан своєю юрисдикцією. Переважно, вони були в економічному плані більш розвинені, ніж місцеве населення. Багаті купці ставали завжди в нагоді, коли потрібен був кредит. Серед прийшлого міщанства легше було знайти орендарів для панських маєтків, які вони розглядали виключно як об'єкти наживи, визискуючи значні прибутки з їх мешканців [10, 93].

Аналіз інвентарів дає можливість стверджувати, що у досліджуваний період в Острозі відбулося стрімке зростання чисельності єврейського населення. Важливим джерелом при дослідженні національного складу населення виступають прізвища та імена людей. Інвентарі фіксують наявність таких єврейських імен: Авраам, Арон, Габріель, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Якуб, Янкель тощо.

На основі підрахунків встановлено, що в частині Я.-О. Конєцпольського у 1687 р. єврейських будинків було щонайменше 135 від загальної кількості 390. У процентному відношенні це складає близько 35 %. Що стосується ординатської частини Острога, яка перебувала у володінні Теофілії-Людвіки Любомирської, то тут із 190 будинків у власності євреїв був 71, що становить близько 37 %. Усі євреї, фактично, проживали тут на «вулиці Жидівській», де знаходилась єврейська школа та єврейський шпиталь. Якщо говорити в цілому про дві частини міста, то можна відзначити, що єврейське населення в Острозі на кінець XVII ст. складало приблизно 36 % від загальної кількості міщан.

Про стрімкий зріст питомої ваги євреїв у досліджуваній період свідчить той факт, що в 1653 р. в Острозі було лише 5 єврейських будинків [7, 15]. Але поступово в другій половині XVII ст. євреї повертались на території свого колишнього поселення. Саме в цей період в місті відновлено кагал [10, 94].

Щодо інших національних груп населення в Острозі у досліджуваній період, то в джерелах немає прямої вказівки на них. Проте, поряд із євреями зазначаються “християни”. Лише аналіз імен та прізвищ дає змогу визначити, що під християнами варто розуміти як українців, так і поляків. Українці були представлені традиційними іменами: Василь, Данило, Іван, Кирило, Кузьма, Лук’ян, Назар, Остап. Про поляків говорять імена: Казимир, Міхал, Томаш, Ян, Ярош та ін. Точно визначити кількість польського та українського населення у такий спосіб не можна, оскільки не виключено, що імена українців могли записуватися на польський зразок. Проте, все ж можна стверджувати, що більшість серед “християнського” населення становили українці. Крім вказаних національних груп, в інвентарі ординатської частини двічі згадуються цигани [16, к. 587-588].

Що стосується татарського населення у місті, то у досліджуваній період на «вулиці Татарській» інвентар фіксує лише українські імена. Відомо, що наприкінці XVII ст. власник частини міста Острога Ян-Станіслав Конєцпольський надав татарським родинам Янушевським та Шахванцерам у власність село Боровиця з обов’язком виступати на службу за кожною потребою його ротмістра [4, 166-167]. Тому, можна лише припустити, що татарське населення, яке попередньо проживало у місті, компактно переселилось у надані їм від власників Острожчини населенні пункти.

При вивченні населення міст, важливим також є питання соціальної структури міщан. Дослідники міст XVI-XVII ст. дотримуються поділу населення, відповідно до матеріальних статків і прав, на три соціальні групи: міська верхівка, поспільство та міські низи [10, 83; 14, 32]. Чіткої межі між цими групами також провести не можна, оскільки відбувалося

проникнення окремих представників нижчих груп у вищі, і навпаки – деградація представників вищих груп до становища нижчих.

На жаль, інформативні можливості аналізованих інвентарів не дають змоги в повній мірі визначити основні соціальні групи, проте певну градацію населення все ж можна простежити. Зокрема, до міської верхівки у даний період можна віднести найбільш заможну частину населення, яку становили переважно польські та єврейські родини. В руках поляків знаходилося міське управління, оскільки у другій половині XVII ст. в Острозі відновив роботу польський магістрат, де представники шляхти та польські міщани займали керівні позиції [10, 97]. Серед єврейського населення спостерігалася значна кількість власників та орендарів господарських об'єктів міста.

Середню групу становило міське поспільство, до якого варто віднести ремісників та торговців, а також основну масу населення середнього достатку. Найнижчу категорію населення складала міська біднота. До їх числа можна зарахувати коморників, яких у 1690 р. в частині міста було 47 [12, арк. 47].

Також інвентарні описи кінця XVII ст. дають можливість проаналізувати професійну зайнятість населення. Вони не містять безпосередньої вказівки на кількість міських ремісників, проте при вписуванні власників будинків ревізори досить часто зазначали поряд з іменем професію. Таким чином, у досліджуваній період в Острозі згаються такі ремісничі спеціальності: швець – 24, гончар – 14, кушнір – 13, кравець – 11, ткач – 10, тесляр – 10, різник – 9, коваль – 6, гарбар – 4, котляр – 2, римар – 2, тертичник – 2, бондар – 2, панчішник – 2, скляр – 2, слюсар – 2, конвісар – 1, гребінник – 1, дігтяр – 1, салітерник – 1, колесник – 1, цирульник – 1, драничник – 1, злотник – 1. Також у документах зазначені наступні професії міщан: фурман – 8, рибак – 6, мельник – 5, чумак – 4, «бакаляж» – 3, «школьник» – 3, пекар – 3, аптекар – 2, шинкар – 2, «свічка» – 2, пастух – 2, кухар – 1, друкар – 1, глиняк – 1, писар – 1, пивовар – 1, маляр – 1. Даний перелік ремісничих спеціальностей та професій міщан є лише приблизним, оскільки не біля усіх імен та прізвищ могли вказувати професійну зайнятість.

Отже, можна зробити висновок, що у досліджуваній період чисельність населення Острога була значно меншою, ніж у першій половині XVII ст., проте простежується тенденція до зростання кількості міських жителів. Національний склад населення міста був строкатим, характерне зростання частки єврейського населення. Відповідно до матеріального становища та прав, в соціальній структурі міщан можна виділити кілька груп: міська верхівка, поспільство та зубожіле населення.

Джерела та література

1. Архив Юго – Западной России. – К., 1905. – Ч. VII. – Т. III. – 596 с.
2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волини в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.
3. Баранович А. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – 192 с.
4. Берковський В. До питання про асиміляцію татарського населення Острожчини // Матеріали VII – IX Острозької конференції “Остріг на порозі 900-річчя” (1996-1998). – Остріг, 2000. – С. 166-167.
5. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 343-357.
6. Вихованець Т. Ревізії Острога та Острожчини 1687 та 1690 рр. як джерело до вивчення топографії міста кінця XVII ст. // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 10-11.
7. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 1-17.
8. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ШД 9250.
9. Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – [Сокаль], 1993. – С. 65-74.
10. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 387 с.
11. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6820, арк. 1.
12. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів, ф. Радзимінських, № 130/I, 1.
13. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: історико-краєзнавчий нарис. – Острог, 2000. – 52 с.
14. Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1596-1654). – К., 1975. – 217 с.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, КМФ-15, оп.3, од. зб. 479. – 433 арк.
16. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zbiór Branickich z Suchej, sygn. 323/409.
17. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. – Kraków; Warszawa, 1897. – Т. I. – 467 с.
18. Pamiętniki o Koniecpolskich: przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / [wyd. S. Przylecki]. – Łwów, 1842. – 452 s.